

Zastosowanie pisma arabskiego do zapisu języków indoeuropejskich. Perspektywa historyczno-porównawcza

Słowa kluczowe: pismo arabskie, aljamiado, język perski, język albański, języki południowosłowiańskie

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie sposobów oddawania zapisu wybranych języków indoeuropejskich pismem arabskim, celowo przy tym pomijam kwestię piśmiennictwa Tatarów WKL. Zjawisko to jest dość rozpowszechnione na obszarze świata islamu, a pismo arabskie dostosowywano z użyciem rozmaitych znaków diakrytycznych oraz zmiany wartości fonetycznej znaków do języków rozmaitych grup, przede wszystkim w Azji i Afryce, ale także w Europie. Warto przy tym pamiętać, że najwcześniejsze zapisy pisma arabskiego nie uwzględniały kropek pod czy nad literami, a zatem można ten proces uznać za kontynuację działań podjętych przez samych Arabów w VII w. Poza jednym przypadkiem języka perskiego, który zresztą nie wymaga szerszego potraktowania, niniejsze opracowanie dotyczy języków Europy.

Dla piśmiennictwa niearabskiego zapisywanego alfabetem arabskim¹ funkcjonuje w orientalistyce określenie *aljamiado* wywodzące się od arabskiego słowa *al-‘ağamiyya*, ‘obca’ (od: *al-luġa al-‘ağamiyya*, ‘język obcy’) Używali go andaluzyjscy muzułmanie w stosunku do romańskich dialektów, którymi posługiwali się ich sąsiedzi. Początkowo był stosowany tylko do języków i dialektów romańskich na tym obszarze (kastylijski, aragoński, kataloński, galicyjski, portugalski, także ladino), z czasem jednak rozszerzono jego używanie także w stosunku do innych języków, głównie na Bałkanach (serbski, chorwacki, bośniacki, albański). (Lévi Provençal 2001, Hegyi 1979: 262). Można jednak dostrzec wśród badaczy tendencję do poszerzania znaczenia *aljamiado* do wszystkich języków poza arabskim, które używają pisma opartego na arabskim (Hegyi 1979: 262, Casassas 2010: 4-6).

Można się zastanawiać dlaczego, pomimo wyraźnej nieadekwatności pisma arabskiego do języków tureckich czy irańskich, zostało ono jednak przez nie zaakceptowane i w wielu przypadkach do dziś jest czy to w powszechnym użyciu, czy też przynajmniej używane jest

¹ Nie podaję w niniejszym tekście tabeli alfabetu arabskiego wraz z transkrypcją, ponieważ zostało to omówione szczegółowo w artykule Magdaleny Lewickiej.

dla tekstów religijnych. Jak twierdzi Frantz Rozenthal, pismo arabskie to najświętszy symbol islamu, świętszy nawet niż język arabski (Rozenthal 1971: 53) Świątość pisma w islamie ma swoje korzenie nie tyle w ogólnie uznanym, sakralnym charakterze pisma jako takiego, ale wynika z faktu, że Koran jest doskonały i święty zarówno w swej treści jak i formie, co zostało usankcjonowane przez klasyczną teorię o „niepowtarzalności” czy też „cudowności” Koranu” (*i ‘ġāz al-Qur’ān*). Pismo arabskie służyć miało przede wszystkim do zapisywania właśnie słów Boga oraz przekazów tradycji Proroka Muhammada (sunny). Niektórzy średniowieczni intelektualisci zawsze przed przystąpieniem do pisania odmawiali modlitwę. Znaczenie mogły mieć także liczbowe wartości liter arabskich, które były istotne przy rozważaniu niektórych tekstów religijnych.

A zatem adaptacja pisma do języków, którymi posługiwali, lub dalej posługują się muzułmanie jest przede wszystkim wyrazem szacunku dla pisma i języka arabskiego. Zachowując święte pismo, księgi zapisywane po persku, malajsku czy serbsku zachowywały przynajmniej część muzułmańskiego sacrum, bez względu na to, na ile pismo to, wygodne do języków semickich, utrudnia zapis języków indoeuropejskich czy turkijskich.

Historycznie i geograficznie wskazać można na dwie drogi przenikania pisma arabskiego do języków indoeuropejskich. Pierwsza to droga na wschód – ku językom irańskim. Zapis języka perskiego pismem arabskim wpłynął następnie na zapis języków tureckich i w konsekwencji także bałkańskich oraz języka Tatarów WKL. Od zachodu przeniknęło pismo arabskie na tereny Andaluzji, zajętej przez muzułmanów na początku VIII w.

1. Język perski i inne języki indoirzańskie

Persja została zajęta przez muzułmanów już w kilkadziesiąt lat po objawieniu Koranu i rozpoczął się proces islamizacji Persów i innych ludów irańskich związany także z arabizacją. Język perski (*zabân-e fârsī*) należy do rodziny języków indoeuropejskich (południowo-zachodnia grupa języków irańskich). Od IV w. p.n.e. do X w. n.e. mamy do czynienia z językiem średnioperskim, zwanym pahlawijskim, zapisywanym pismem aramejskim. Od ok. wieku X rozpoczął się okres języka nowoperskiego, który przejął znaczny procent słownictwa z arabszczyzny, zaadaptował też do swoich potrzeb pismo arabskie, dodając do niego kilka liter, których odpowiedników fonetycznych nie ma w literackim języku arabskim (Kłagisz 2010: 10; Chwilczyńska-Wawrzyniak 1998: 13; Składanek 1984: 18-20). Przystosowanie pisma arabskiego na potrzeby perszczyzny miało charakter procesu i nastąpiło między VII a

IX/X w. (Kłagisz 2010: 9). Alfabet perski składa się obecnie z następujących liter (por. np. Kłagisz 2010: 13-14; Рубинчик 1983: 24-25):

1	ا	ā
2	ب	b
3	پ	p
4	ت	t
5	ث	s
6	ج	ǧ
7	چ	č
8	ح	ḥ
9	خ	ḫ
10	د	d
11	ذ	z
12	ر	r
13	ز	z
14	ژ	ž
15	س	s
16	ش	š
17	ص	s
18	ض	z
19	ط	t
20	ظ	z
21	ع	‘
22	غ	ǧ
23	ف	f
24	ق	ǧ
25	ك	k
26	گ	g
27	ل	l
28	م	m
29	ن	n
30	و	v, o, u
31	ه	h, e
32	ي	ī, y

Znaki nieznane zapisowi języka arabskiego (w tabeli zaznaczone na szaro) obejmują fonemy, które nie występują w standardowym zestawie fonemów języka arabskiego literackiego (także klasycznego), choć pojawiają się w rozmaitych jego dialektach zarówno w wyniku zapożyczeń, jak i przekształceń.

Początkowo perskie „g” oddawane było za pomocą litery گ, później litera ta pojawiła się w alfabecie tureckim, w perskim zaś zanikła. Wśród znaków, których podstawą są litery arabskie, w początkowym etapie rozwoju pisma perskiego pojawił się jeszcze znak ف oznaczający labialną spółgłoskę β. Przemiany alfabetu perskiego szczegółowo opisuje Mateusz Kłagisz (Kłagisz 2010: 10-11). Istotne jest, że pismo perskie zachowało wszystkie znaki arabskie, choć język perski w swoim systemie fonetycznym nie wykazuje wielu rozróżnień charakterystycznych dla języka arabskiego, nie zostały też te znaki wykorzystane do zapisu innych spółgłosek, lecz „najbliższych” im fonetycznie, np. س, ص i ث realizowane są jako „se”, nie ma też różnicy pomiędzy غ i ق (szczegółowo: Рубинчик 1983: 25). Samogłoski oddawane są w dość skomplikowany sposób za pomocą zarówno liter, jak i znaków wokalizacyjnych. Szczegółowo zagadnienie to omawia M. Kłagisz (Kłagisz 2010: 29 i nast.).

W ukształtowaniu się ortografii pisma perskiego szczególnie istotne było pojawienie się wskazanych powyżej nowych znaków, ponieważ okazało się to zjawiskiem stałym w zapisie także innych języków, w tym indoeuropejskich w Europie (choć za pośrednictwem języka tureckiego).

Identyczny z perskim alfabet ma także język dari (Киселева 1978: 14-15; Neghat: 799-800). Inne języki indoirañskie – kurdyjski, paszto (Зундин 1950: 10; *Poshtu-English Dictionary*: III-IV; Dziekan 2007: 145) i urdu (Dziekan 2007: 145-146) zapisywane są za pomocą wielu dodatkowych znaków.

2. Romańskie *aljamiado*

Literatura, a właściwie najpierw oratura *aljamiado* pojawiła się na Półwyspie Iberyjskim już w IX wieku, ale zaczęto ją zapisywać dopiero w XIV wieku, a największy rozkwit tego piśmiennictwa datuje się na XVI w. Literatura ta, pisana przez morysków, obejmowała przede wszystkim dzieła o charakterze religijnym (w tym interlinearne przekłady Koranu, por. Gil, Ribera, Sanchez 1888: 153-163, por. niżej; ważnymi dziełami w tym kontekście pozostają także XIV-wieczny „Poemat o Jusufie” oparty na koranicznej opowieści o Józefie oraz przekazy o Aleksandrze Wielkim – *Dū al-Qarnaynie*), ale także beletrystykę i poezję, teksty medyczne, astrologiczne, a nawet prywatne (Nykl 1929: 29 i nast.; Bernabé Pons 2010, *passim*). Romańskie *aljamiado* doczekało się dokładnych i obszernych edycji krytycznych, przekładów i analiz naukowych – dalsza bibliografia znajduje się w cytowanych przeze mnie pracach.

Zasady transkrypcji kastylijskiego *aljamiado* w grafii arabskiej podają Pablo Gil, Julián Ribera i Mariano Sanchez M. (Gil, Ribera, Sanchez 1888: XVII-XIX).

1	ا	h
2	ب	b, v
3	بْ	p
4	ت	t
5	ث	t
6	ج	ch
7	ح	h
8	خ	j
9	د	d
10	ذ	d
11	ر	r
12	ز	z
13	س	ç, s
14	ش	s, x
15	ص	s
16	ض	d
17	ط	t
18	ظ	d
19	ع	h
20	غ	gue
21	ف/ف	f
22	ق/ق	q
23	ك	q
24	ل	l
25	م	m
26	ن	n
27	ه	h
28	و	güe
29	ي	y

Dla oddania samogłosek stosowano przede wszystkim arabskie znaki wokalizacyjne:

1	◌َ	a
2	◌ِ	e
3	◌ِ	i
4	◌ُ	o, u

W romańskim *aljamiado* nie wprowadzono żadnych dodatkowych liter uzupełniających system spółgłoskowych i cały zapis opiera się wyłącznie na znakach alfabetu arabskiego.

Jedynym odejściem od tej zasady jest zapis samogłoski 'e'. Nielicznym znakom nadano inną wartość fonetyczną w sposób dość arbitralny (6, 19, 28). W przypadku zapisu fonemów q i k dostrzec można wpływ zapisu charakterystycznego dla grafii Maghrebu (w tabeli zaznaczone na zielono). Ciekawe jest także zastosowanie *šaddy*. Romańskie *aljamiado* nie wprowadza np. پ lecz na oznaczenie „p” dodaje *šaddę* do arabskiego „b” (znak 3). Na podobne, jak tu opisane zasady wskazuje także Alberto Montaner (Montaner 2003: 104), dodaje jednak sposób odzwierciedlania znaku ñ przez *nūn* z *šaddą* (ن). Interesujący jest brak rozróżnienia w arabskim zapisie pomiędzy hiszpańskim „b” i „v” (znak 2) oraz palatalnego „l” (znak 24). Zwraca także uwagę sposób oddawania samogłoski „e”. Romańskie *aljamiado* wykorzystuje wszystkie znaki alfabetu arabskiego, biorąc pod uwagę słowa zapożyczone z języka Koranu, które stanowiły znaczny procent słownictwa morysków.

Dla zilustrowania zjawiska poniżej prezentuję początek tekstu pt. *Del Gualardon de los sabiyos* („Nagroda dla mądrego”) w kastylijskim *aljamiado* zamieszczony w pracy P. Gila, J. Ribery i M. Sancheza (Gil, Ribera, Sanchez 1888: XVII-XIX).

دَالْ وَلَرْدُنْ دَا لُشْ شَيْئُشْ
 دِيْشُرْ اَنْ رَاكْتَمَدَّرْ كِيَانْ دَامَنْدَرْ بُرْ كِيَنْ اِكْرَا
 رَ بَرْ اَبَارَانْدَارْ سَانْسِيْ اِ شَيْدُرِيْ اَدَارَاْسُلْ
 دِيْشُرْ اَدَاكَالْتَدْ اَنْ كِيَنْ دَا لُشْ كِيَنْشُرْ دَالْ
 بَرَاشُرْ اِ لُشْ اَنْجَالَاشُرْ اَشْتِيَانْدَانْ شُشُرْ اَلْشُرْ اَلْشُرْ

Transkrypcja powyższego tekstu według tychże autorów (Gil, Ribera, Sanchez 1888: XVI):

del gualardon de los sabiyos // diyxo hun rrecontador quiyen demandara por camino hi carre // ra
 paraaperender çençiya hi sabiduriya adereçolo // diyos adaqueltal hun camino de los caminos del parahiso
 hi los hancheles hestiyenden sus halas ha los

A. Montaner z kolei proponuje własny, potrójny, nowoczesny system transkrypcyjny dla aragońskiej odmiany *aljamiado* na przykładzie fragmentu znanej legendy o Al-Miqdādzie

(Montaner 2003: 105-106). Transkrypcje te kolejno nazywa ścisłą, paleograficzną i uproszczoną.

دِشْمَا ءَالِ تُمْ لَدَافَانْشَ بَرْتَبَارَشْنِ بُرْكَأِ يَشْيِي لَدُنْزَالِ أَكَلْ كَاتْمَا أَشْ دَا مَنْدَدُ أَمْبَرَا جَابِرُ لُورَ ءَانْفُرْتَاسِ
مَكْرَسُنْ إِيكْشِغِيمَا ءَالِ مُجْ أَمْرُ دَالِ إِيرَامَاتِي شُبْرَالِ إِيَالِ شُبْرَامِي إِنْسِيْمَا الْنَسْمَا ءَنْتِيَارَ

ḍiṣumā 'ālla tuma la ḍāfānša bbara tu bbārāšuna bburkā yuṣuy laḍunzzāla alālla kā tumā 'aš dā
mandāḍu'mibadrā Ġābir la^wura 'ānfurtāsi mikurasun iyakuṣiḡiyumā 'āl muḡḡu amur ḍālla iyarrāllā
šubrāllā iyālla šubrāmī ininsiyumā ilansumā 'āntiyyārra

Dīšome ella: «Toma la ḍefensa para tu p^ersona , porke yo soy la ḍonzzelle akella ke tú me 'as ḍemandāḍo
a mi padre Jābir». La ^woraenforteḡi mi koraḡón i^y- arremetí sobr'ella, i^y – ella sobre mī, i [b]inḡióme i
lanḡóme en li^yerra.

Dixome ella: «Toma la ḍefensa para tu persona, porque yo soy la donzella aquella que tú me as
ḍemandāḍo a mi padre Jābir». La ora enforteḡi mi coraḡón i- acosiguióme el mucho amor ḍ'ella, i-
arremetí sobr'ella, i- ella sobre mī, i [v]inḡióme i lanḡóme en tierra.

Poniżej interlinearny przekład Koranu z XV w. na romańskie *aljamiado*, początek *Al-Fātiḥy* (Gil, Ribera, Sanchez 1888: 153).

3. *Aljamiado* na Balkanach

3.1. Język albański

Język albański (*gjuha shqipe*) w swej historii zapisywany był rozmaitymi systemami (por. szczegółowo Hahn 1854: 280-300; współczesny alfabet albański ustalony w 1908 r. w: Mindak-Zawadzka, Sawicka 2012: 17-18; Buchholz, Fiedler, Ulish, 1977: 12-13), w

niniejszym tekście jednak odniosę się, zgodnie z jego celem, tylko do zapisu alfabetem wywiedzionym z pisma arabskiego, zwanym *elifbaja shqip*.

Od podboju Albanii przez państwo osmańskie w XIV w. szybko wzrastały wpływy tureckie na język albański. Dotyczyły one oczywiście w pierwszym rzędzie leksyki, ale z czasem objęły także gramatykę. Co ważne, również w tym okresie pojawiły się w ogóle pierwsze większe teksty pisane w tym języku (Bednarczuk 1986: 487). Zapis albańskiego w piśmie arabskim nie był zjawiskiem powszechnym i, co ciekawe, teksty w *elifbaja shqip* to nie tylko, a nawet nie przede wszystkim literatura religijna, ale w głównej mierze poezja w formie kasyd, ghazali i masnawi. Twórczość tego typu, nazywana poezją bejtedżinów (alb. *bejtexhinj*) w formie pisanej sięga początkami pierwszej połowy XVIII w. (Elsie 1992; Cimochoński: 619-629).

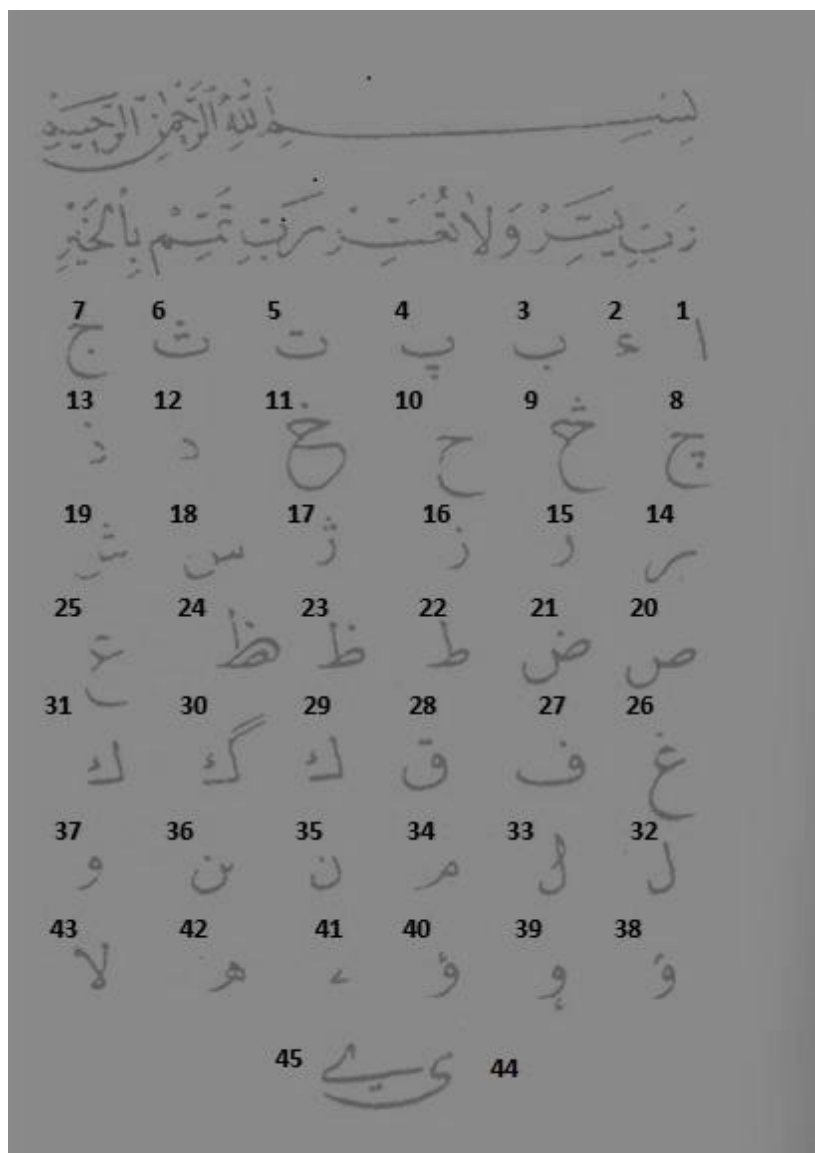
Najstarszy zachowany wiersz albański, zapisany alfabetem arabskim to lekki utwór – modlitwa o kawę i pochwała tego napoju, datowany na rok 1725 [1137 A.H.], autorstwa niejakiego Muçi Zade, syna Muçiego, o którym dowiadujemy się z utworu, iż w trakcie układania tej pochwały był starcem [...]. Rękopis tego wiersza został odkryty w Korczy, teraz przechowywany jest w Tiranie. (Elsie 2004: 15).

Z kolei najwybitniejszym twórcą albańskim z kręgu bejtedżinów był Nezim Frakulla (ok. 1680-1760, znany także jako Nezim Berati i Ibrahim Nezimi), autor pierwszego dywanu poetyckiego w języku albańskim. Frakulla tworzył też po turecku i persku, *diwan* w języku arabskim nie zachował się. Całość zachowanego dzieła Frakulli pisanego *elifbaja shqip* w transkrypcji na współczesny alfabet albański ukazała się w 2008 r. (Hamiti 2008). Rok później Genziana Abazi-Egro opublikowała krytyczną edycję jego diwanu (stosując wersję nazwiska poety Nezim Berati) już w grafii arabskiej (Abazi-Egro 2009). Dość istotną część literatury albańskiej w alfabecie arabskim stanowiła także twórczość mistyków (sufich). Tradycja ta przetrwała do połowy XX wieku. (Elsie 1994).

Jak pisze Robert Elsie, literatura bejtedżinów pozostaje do dziś najmniej poznanym rozdziałem literatury albańskiej, ponieważ w większości nie została wydana. To samo można powiedzieć o samym systemie zapisu języka albańskiego (Elsie 2004: 14-15) w alfabecie arabskim. Pierwszą, jeszcze nie mającą charakteru systemu próbą w tym zakresie, były zapisy dokonane przez Ewliję Czelebiego (XVII w.) w jego relacji z podróży. Zestawienia słów i wyrażeń albańskich zapisanych pismem arabskim przez tego autora można znaleźć w pracy Bahtije Gërbeshi Zylfiu (Gërbeshi Zylfiu 2012: 34-35). Oto transkrypcja liczebników albańskich w wersji Czelebiego, którą traktuję w niniejszym tekście raczej jako ciekawostkę, ponieważ w rzeczywistości nie jest to przykład prawdziwego albańskiego *aljamiado*.

jeden	një	گه
dwa	dy	دو
trzy	tre, tri	تری
cztery	katër	قوتَره
pięć	pesë	پسی
sześć	gjashtë	گاشت
siedem	shtatë	إشْتَات
osiem	tetë	تتی
dziewięć	nëndë	ناند
dziesięć	dhjetë	دِیت

Najprawdopodobniej jednak pierwszą próbą uporządkowania *elifbaja shqip* była reprodukowana poniżej tabela zamieszczona przez znanego pisarza i muftiego Manastyru (Bitola) Rexhepa Vokę (1847-1917) w pracy *Elifbaja shqip* wydanej w Stambule w 1327/1911 r. (Norris: 248-249; Mūfākū: 39).

Współcześnie, z niewielkimi różnicami, alfabet ten został przedstawiony przez Nimetullaha Hafiza (Hafiz 2003: 342). Na temat tego aspektu kultury albańskiej wydana została także w języku arabskim książka sarajewskiego uczonego Muhameta Mufaku (Mūfākū 1983), gdzie na s. 40 także znaleźć możemy system oddawania albańszczyzny w alfabecie arabskim. Na podstawie analizy powyższych źródeł powstała tabela, w której postarałem się uporządkować zebrany materiał (znaki wywodzące się z zapisu persko-tureckiego zaznaczone na szaro, nowe znaki na żółto):

1	a	أ
2	b	ب
3	c	چ
4	ç	چ

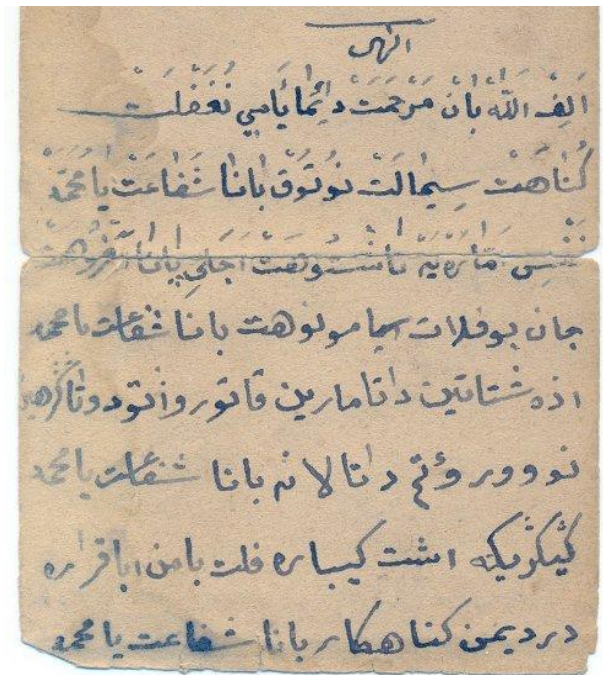
5	d	د
6	dh	ذ
7	e	ه lub آ
8	ë	ح lub ع
9	f	ف
10	g	غ
11	gj	گ lub گ
12	h	ه
13	i	اي
14	j	ي
15	k	ق
16	q	ك
17	l	ل
18	ll	ل lub znak 33 u Voki
19	m	م
20	n	ن
21	nj	ن
22	o	و lub و
23	p	پ
24	r	ر
25	rr	رر
26	s	س
27	sh	ش
28	t	ت
29	th	ث
30	u	او lub و, و
31	y	ي
32	v	و
33	z	ز
34	x	ظ lub znak 24 u Voki [?]
35	xh	ح
36	zh	ژ

Alfabet albański obejmuje 36 znaków, więc adaptując pismo arabskie do albańskiego należało „wymyślić” 8 znaków, włączając w to samogłoski. Alfabet Voki, opierający się na analizie istniejących ówczesnie rękopisów, obejmuje aż 44 znaki (przez pomyłkę powtórzona została litera ك (29 i 31), co dało na ilustracji 45 znaków), uwzględnia jednak także te dźwięki, które nie pojawiają się w wyrazach albańskich, a jedynie w zapożyczeniach z

tureckiego/arabskiego, używanych, jak twierdzi M. Mufaku (Mūfākū: 40), głównie przez albańskich intelektualistów. Dlatego w sporządzonej przeze mnie tabeli nie pojawiają się już np. litery odpowiadające arabskim spółgłoskom emfatycznym (ط, ظ, ص) z wyjątkiem litery ظ, która została zaadaptowana do oddania albańskiego x [ɟ]. Prawdopodobnie zresztą w systemie zaproponowanym przez Vokę 'x' miało być oddane przez znak 24. W alfabecie tym znajdujemy litery wcześniej włączone najpierw do alfabetu perskiego, następnie do tureckiego (zaznaczone na szaro). Jak to widać w pierwszym słowie przedostatniej linijki załączonej poniżej ilustracji (pierwsze słowa: *Një njëri që*), w zapisie funkcjonowała także litera ك, wymiennie z گ. Charakterystyczne jest także wykorzystanie litery ق, która, podobnie jak w zapisie Tatarów WKL odpowiada głosce 'k'. Arabskie ك, w tym języku wymawiane właśnie tak, jak polskie czy albańskie 'k', w *elifbaja shqip* wykorzystano dla zapisu 'q', realizowanego w albańskim jako miękkie 'k', zbliżone do polskiego 'ć'. Całkowicie nowym, albańskim znakiem zapisywane było palatalne 'nj' = [ɲ] – znak 36 u Voki. Próbę taką podjęto także wobec ll [l], wprowadzając znak 33 w zapisie Voki. Nie jest do końca jasna różnica pomiędzy znakami 14 i 15 w zapisie muftiego – jeden z nich odpowiada 'r', drugi zaś 'rr' = [R]. Jednakże wobec nikłej różnicy pomiędzy ich kształtem – można je nawet potraktować jako allografy – nie wydaje się to trafnym i praktycznym rozwiązaniem.

Dużym problemem było włączenie do zapisu samogłosek, których w albańskim jest 7: a, e, ë [ø/ə], i, o, u, y [wym. ü]. W *elifbaja shqip* nie wykorzystywano w szerszym zakresie arabskich znaków wokalizacyjnych typu *kasra*, lecz raczej znaki spółgłoskowe. W najszerszym stopniu wykorzystano tu literę و, dołączając do niej rozmaite dodatkowe elementy graficzne. W tej grafii ukazało się w kolejnych latach kilka książek. Ostatnia książka po albańsku w alfabecie arabskim wydana została w 1970 r. (Mūfākū: 40-41, 126-127)

Poniżej podaję przykład tekstu poetyckiej modlitwy *ilahije* w *elifbaja shqip* (dostępny na stronie: https://sq-al.facebook.com/note.php?note_id=341488137027 [16.06.2013]).

Transkrypcja pierwszych trzech wersów tekstu:

*Elif All-llah ban merhamet,
daimâ jemi nê gaflet.
Gjynahet si malet nê tok
bana shefaât ja Muhammed!
Nefs e marreja na shtohet,
exheli pa na afrohet.
xhan pa flen sepa munohet
bana shefaât ja Muhammed!*

(transkrypcja wg https://sq-al.facebook.com/note.php?note_id=341488137027 [16.06.2013] z poprawkami).

3.2. Języki południowosłowiańskie: serbski, chorwacki i bośniacki

Przypadek języków południowosłowiańskich, traktowanych obecnie jako odrębne: serbskiego, chorwackiego i bośniackiego jest w kontekście badań nad piśmiennictwem Tatarów WKL szczególnie interesujący. Jednocześnie stwarza pewien problem związany z granicami pokrewieństwa i odrębności tych języków, który szczególnie po rozpadzie Jugosławii nabrał bardzo istotnego znaczenia. Nie jest oczywiście moim celem decydowanie o tych sprawach, nie tu też miejsce na omawianie kontrowersji z tym związanych, odnoszących się zresztą nie tylko do języka (por. Molas 2004; Jakóbiec 1991: 132-134), ale także literatury, zarówno dawniejszej, jak i współczesnej, kiedy to mówi się nawet o

„przywłaszczaniu” tradycji literackiej przez poszczególne narody (Dyras 2010, 115). Nie odnosząc się zatem do tych kontrowersji, postanowiłem – mając świadomość z jednej strony daleko posuniętego podobieństwa między tymi językami, z drugiej zaś ich odrębności, a także niejednokrotnie arbitralności sądów i opinii samych nosicieli tych języków, powołując się na rozmaitych autorów – stosować określenia stosowane przez nich samych.

O problemach związanych z przynależnością do tego czy innego języka świadczy choćby fakt, że w zasobach internetowych znaleźć można tabelę, która na stronie <http://husrevbeg.blogger.ba/arhiva/2011/02/04/2683606> [04.05.2013] nazywana jest „bosanska harfovica” (*harfovica* – ‘pismo’, alfabet’, od arab. *ḥarf* – ‘litera’, zaś na stronie http://domovina.110mb.com/hr_kultura/hrvatska_arebica.htm [04.05.2013] „hrvatsko-arabsko pismo”.

Piśmiennictwo *aljamiado* (na tym obszarze przeważa zapis *alhamijado*) zapisywane było alfabetem nazywanym *arebica* (także: *arabica*). Zapis został usystematyzowany pod koniec XIX w. przez muzułmańskiego pisarza i reformatora Mehmeda Džemaludina Čauševića (1870-1938) – wersja ta nazywana jest *reformirana arabica*, *mektebica* lub *matufovača*. W przeciwieństwie do przypadku albańskiego, południowosłowiańskie *aljamiado* jest opracowane dość dobrze, a badania nad nim, podobnie jak nad romańskim, rozpoczęły się już w XIX w. O rozwoju tego piśmiennictwa, jako poważnego zjawiska kulturowo-literackiego można mówić właściwie od pierwszej połowy XVII w., ale za pierwszy zachowany tekst napisany w *arebicy* uważa się dwa krótkie rękopisy będące rodzajem materiałów do nauki języków, datowane na 1512 r. – oba to rękopisy czterojęzyczne: po arabsku, persku, grecku i serbsku (Hafiz 2003: 340). Piśmiennictwo to doczekało się dość dobrych opracowań – nazwiska ich autorów wymienia N. Hafiz (Hafiz 2003: 340), wśród nich m. in. O. Blau (Blau 1868), H. Bourgeois (Bourgeois 1913), F. von Kraelitz (Kraelitz 1911), M. Pjanić (Pjanić 2009), A. Kalajdzija (Kalajdzija 2012) A. Nametak [Nametak 1981], M. Huković [1986] (dwie ostatnie pozycje nie były mi, niestety, dostępne w czasie pisania niniejszego artykułu).

Poniższa tabela przedstawia zasady transkrypcji alfabetu *arebica* w językach południowosłowiańskich (układ liter wg alfabetu serbskiego; kolejność w alfabecie chorwackim i bośniackim: a b c č ć d dž đ e f g h i j k l lj m n nj o p r s š t u v z ž) na podstawie Hafiz 2003: 341; Pjanić 2009: 13-14; Bourgeois 1913: 298-299; http://zalihovac.blogspot.com/2010_04_25_archive.html [19.06.2013]). Na szaro zaznaczone zostały znaki poersko-tureckie, na niebiesko znaki typowe dla *arebicy*.

Lp.	łacinka	cyrylica	arebica
1	a	а	آ
2	b	б	ب
3	v	в	و
4	g	г	غ
5	d	д	د
6	đ	ђ	ڄ/ڄ
7	e	е	هـ
8	ž	ж	ژ
9	z	з	ز
10	i	и	ای
11	j	ј	ي
12	k	к	ك
13	l	л	ل
14	lj	љ	لّ
15	m	м	م
16	n	н	ن
17	nj	њ	نّ
18	o	о	ؤ
19	p	п	پ
20	r	р	ر
21	s	с	س
22	t	т	ت
23	ć	ћ	ڇ
24	u	у	ؤ
25	f	ф	ف
26	h	х	ح
27	c	ц	ڇ
28	č	ч	ڇ
29	dž	џ	ج
30	š	ш	ش

Arebica powstała na terenach osmańskich, stąd nie dziwi przejście turecko-perskich znaków dla ‘č’, ‘p’ i ‘ž’. Interesujące jest zastosowanie غ dla ‘g’, odmiennie, niż to ma miejsce w albańskim, analogicznie zaś do zapisu Tatarów WKL. *Arebica* nie przejęła z arabskiego liter odpowiadających nieistniejącym w systemie fonologicznym języków słowiańskich spółgłoskom emfatycznym i nie znalazła dla nich zastosowania. Pojawiło się natomiast aż 7 nowych znaków (wg numeracji powyżej: 6, 14, 17, 18, 23, 24, 27) opierających się na istniejących arabskich literach, ale z dodaniem odmiennych, czasem nieużywanych w piśmie arabskim oznaczeń typu „daszki” czy dwie kropki ułożone pionowo.

W ten sposób pojawiło się w *arebicy* aż 10 znaków nieznanych alfabetowi arabskiemu w jego pierwotnej postaci. Wiąże się to między innymi z koniecznością zapisu samogłoski „e” oraz aż sześciu spółgłosek palatalnych.

Południowoślowiańskie piśmiennictwo *aljamiado* obejmowało w pierwszym rzędzie literaturę religijną (np. wierszowane modlitwy *ilahije* znane także w literaturze albańskiej), ale nie ograniczało się do niej. Powstawały także wiersze oraz ludowe pieśni i eposy, zapisywano teksty magiczne i prognostyczne (Kalajdžija 2012). Za najstarszy zachowany tekst literacki w *aljamiado* uważany jest tekst niejakiego Mehmeda Erdeljaca – autorstwo nie jest jednak pewne i niektórzy poważni badacze uważają tekst za anonimowy (Dizdarević 2008-2009: 1). Pochodzi on z 1588/89 r. i znany jako *Chirvat türkisi*, po chorwacku i bośniacku *Hrvatska pjesma*. Utwór obejmuje sześć 4-wersowych strof. Ostatni wers każdej strofy stanowi rodzaj refrenu, który pojawia się w podobnej, choć nie identycznej formie. W przedostatnim wersie utworu pojawia się imię Mahmud (*Ovu pesmu Mehmed zagudi*), który potraktować można jako znany poezji bliskowschodniej *taḥallus*. Oto dwie pierwsze strofy wiersza w zapisie i transkrypcji łacińskiej Friedricha von Kraelitza (Kraelitz 1911:613):

خبروات تورکیسی

آه نَوِیْسَتَا دُوْشَا مُوِیَه
دَائِمِیْسَه دَا اُوْبَوَه سَدَلِمُ
دُقْلَمُ نَه اَیْزَشْلُو دُوْشَا
دَائِیْ مِیْسَه دَا پَوَوَه سَدَلِمُ

قَدْ نَه وِیْدِیْ اَوْچِیْ مُوِیَه
وَه سَدَلِیْسَه سِرْچَه مُوِیَه
یَا سَامُ تَوُوِیَه تِیْسِیْ مُوِیَه
دَائِیْ مِیْسَه دَا اُوْبَوَه سَدَلِمُ

Chirvat Türkisi

Ah nevista duša moja

Daj mi se da obveselim

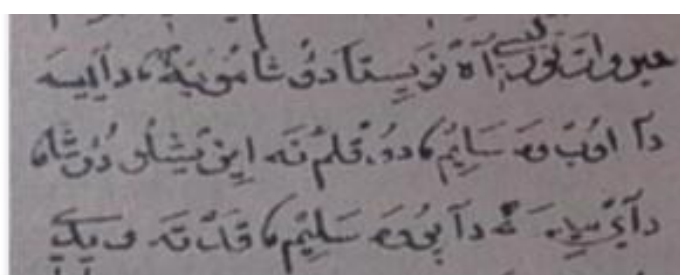
Doklam ne izišlo duša

Daj mi se da poveselim

Kad te vidi oči moje
Veseli se sirče moje
Ja sam tvoje ti si moje
Daj mi se da obveselim

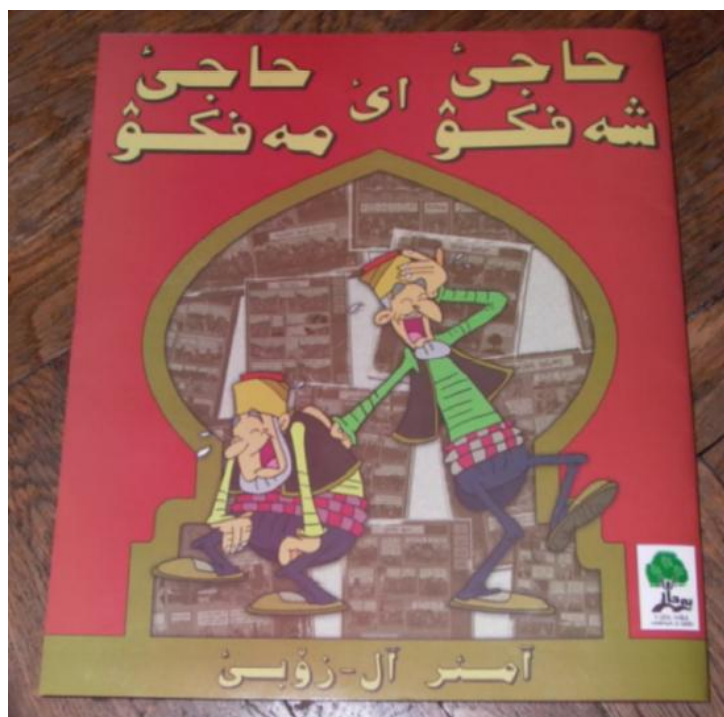
Jest to, jak wspomniałem, pierwszy zapisany i zachowany utwór literacki w *arebicy*, zapisany ponad 300 lat przed powstaniem *mektebicy*, stąd niekonsekwencje w grafii i brak zgodności z przytoczoną wyżej tabelą. Poniżej prezentuję fragment rękopisu *Chirvat türkisi* obejmujący pierwszą strofę i początek drugiej

(http://domovina.110mb.com/hr_kultura_slikoprca-arebica.htm [04.05.2013]).

Do najwybitniejszych przedstawicieli literatury *alhamijado* należy m. in. Muhamed Hevai Uskufi (1601-po 1651), autor pierwszego, napisanego wierszem, słownika turecko-bośniackiego (1632). W kolejnym stuleciu wymienić należy Abdulvehaba Ilhamiję (1773-1821), który pisał również po turecku i po arabsku, oraz Abdurrahmana Sirriję (1775-1847), znanego także jako szajch bractwa nakszbandijja (por. szerzej Kalajdžija 2012; Dizdarević 2008-2009). Wielu poetów *alhamijado* było mistykami, co stanowi cechę wspólną religijnego muzułmańskiego piśmiennictwa Bałkanów.

Książki w *arebicy* drukowane były na Bałkanach niemal do połowy XX wieku (Zubrinic 1995: 3), zaczynają się także pojawiać w ostatnim czasie, czego przykładem jest bośniacki komiks dla dzieci autorstwa Amira al-Zubiego *Hadži Šefko i Hadži Meško* (http://domovina.110mb.com/hr_kultura/slikoprca-arebica.htm [04.05.2013]). Może to być jednym ze skutków (albo przejawów) odradzania się islamu na tym obszarze.

Podsumowanie

W niniejszym artykule dokonałem przeglądu sposobów zapisu literatury zwanej *aljamiado* na wybranych obszarach Europy, poczynając jednak od Iranu, co uzasadnione było z jednej strony pokrewieństwem języka perskiego z językami Europy, z drugiej zaś wpływem, jaki alfabet perski wywarł na większość literatur *aljamiado* na naszym kontynencie.

Uwzględnione zostały języki romańskie Półwyspu Iberyjskiego, język albański oraz języki południowosłowiańskie. W romańskim *aljamiado* dostrzec można w najmniejszym stopniu próby poszerzania systemu grafii opartego na piśmie arabskim. Nowe znaki, wykraczające poza te zaproponowane przez Persów pojawiły się w językach Bałkanów, co wydaje się podyktowane przede wszystkim koniecznością oddania w zapisie spółgłosek palatalnych oraz dążeniem do zapisu samogłosek nie jako znaków wokalizacyjnych, lecz odrębnych liter, przez co systemy bałkańskie stawały się pełnymi alfabetami. Podobne dążenie widać w systemie stworzonym przez Tatarów.

Przyjmując dalej za punkt porównania system zapisu przyjęty przez Tatarów WKL zauważyć można, że o ile omawiane języki stosowały nieadekwatne do ich własnego systemu fonologicznego znaki odpowiadające arabskim spółgłoskom emfatycznym tylko w zapożyczeniach, to Tatarzy polsko-litewscy włączyli np. litery ص i ظ do zasobu graficznego mającego oddawać słowa rodzime. Żadem z systemów nie zrezygnował natomiast z litery ق,

wykorzystywanej do zapisu zarówno łacińskiego ‘k’, jak i ‘q’. Ciekawe są różnice w komponowaniu niektórych nowych liter pomiędzy albańskim i południowosłowiańskim *aljamiado*, jak np. w przypadku głoski ‘c’ – Tatarzy polsko-litewscy także dołączyli nowy znak, ale odmienny od wyżej prezentowanych. Warto zauważyć, że możliwości pisma arabskiego są w tym zakresie bardzo duże i żaden z nowych znaków Albańczyków i Słowian Południowych nie pojawia się w alfabecie używanym w *kitabach* czy *chamaifach*.

Na koniec warto dodać, że w *aljamiado* w omawianych wyżej językach powstawała głównie literatura religijna, choć w porównaniu do piśmiennictwa Tatarów polsko-litewskich mamy tu w znacznie większym zakresie do czynienia z religijną literaturą piękną (na Bałkanach w znacznej mierze suficką). Nie jest to jednak niczym dziwnym, ponieważ obszary te należały jednak do „heartlandu” kultury arabsko-muzułmańskiej, nawet jeśli znajdowały się na jego peryferiach.

Bibliografia

- ABAZI-EGRO G. (wyd.), 2009, Nazim Berati, *Divani shqip*, Tiranë: Botimet Toena.
- Albanian alphabet*, [online] http://en.wikipedia.org/wiki/Albanian_alphabet [16.06.2013].
- BEDNARCZUK L. (1986), *Język albański*, w: Bednarczuk L. (red.), 1986, *Języki indoeuropejskie*, t. 1, Warszawa: PWN, s. 486-504.
- BERNABÉ PONS L.F., 2010, *Los manuscritos aljamiados como textos islámicos*, [w:] *Memoria de los moriscos. Escritos y relatos de una diáspora cultural*, Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, s. 27 - 44.
- BLAU O., 1868, *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Leipzig: Deutsche Morgenländische Gesellschaft.
- BOURGEOIS H., 1913, *La transcription arabe du serbe*, „Revue du monde musulman“, vol. XXIII, s. 296-304.
- BUCHHOLZ O., W. FIEDLER, G. ULISH, 1977, *Wörterbuch Albanisch Deutsch*, Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- CASASSAS CANALS X., 2010, *La literatura aljamiado-morisca en el marco de la literatura islámica española: siglos XIII-XVII (Una variedad del castellano vinculada al hiero-Sprachbund islámico)*, [w:] F. Benlabbah, A. Chalkha, (eds.), *Los moriscos y su legado desde ésta y otras laderas*, Casablanca: Instituto Estudios Hispano-Lusos, Facultad de Letras y Ciencias Humanas Ben Msik, s. 368-396; wykorzystano tekst zamieszczony

- online http://www.casassas.net/articles/aljamiado_morisco_hiero_sprachbund_casassas.pdf [10.052013].
- CHWILCZYŃSKA-WAWRZYŃIAK M., 1998, *Język perski*, Warszawa: Dialog.
- CIMOCHOWSKI W., 1991, *Literatura albańska*, w: *Dzieje literatur europejskich 3, część druga*, red. W. Floryan, Warszawa: PWN, s. 605-643.
- DIZDAREVIĆ S., 2008-2009, *Aljamiado and Oriental Literature in Bosnia and Herzegovina (1463-1878)*, online: <http://www.edu-doc.com/ebook/stolac.html> [19.06.2013].
- DYRAS M., *Nowe historie bałkańskich literatur. Odzyskiwanie utraconych przestrzeni tradycji*, "Porównania" 7, 2010, s. 113–128.
- DZIEKAN M.M., 2007, *Cywilizacja islamu w Azji i Afryce*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- ELSIE R., 1992, *Albanian Literature in the Moslem Tradition. Eighteenth and Early Nineteenth Century Albanian Writing in Arabic Script*, "Oriens, Journal of the International Society for Oriental Research" 33 s. 287-306; dostępny także online: www.elsie.de / Dr. Robert Elsie.
- ELSIE R., 1994, *The Currents of Moslem and Bektash Writing in Albania (1850-1950)*, "Albanian Catholic Bulletin" vol. 15, s. 172-177.
- ELSIE R., 2004, *Zarys historii literatury albańskiej. Zeszyt III. Albańska literatura wieku XVIII i XIX*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- GËRBESHI ZYLFIU B., 2012, *Albanian-Turkish Culture: The Culture of Coexistence* (w języku albańskim), [online] <http://academy.beder.edu.al/Conferences/UDEK> 2012/FULL ARTICLE/5Prof. Asoc. Dr. Bahtije Gerbeshi Zylfiu Albanian-Turkish Culture The Culture Of Coexistence.pdf [16.06.2013], s. 31-41.
- GIL P., RIBERA J., SANCHEZ M., 1888, *Colección de Textos Aljamiados*, Zaragoza: Litografia de Guerra y Bacque, Tipografia de Comas Hermanos.
- HAFIZ N., 2003, *The Literature of Muslim Peoples in Europe*, [w:] E. İhsanoğlu (red.), *Culture and Learning in Islam*, Beirut: UNESCO Publishing, s. 333-348.
- HAHN J.G., 1854, *Albanesische Studien*, Jena: Verlag von Friedrich Mauke.
- HAMITI A. (red.), 2008, *Nezim Frakulla dhe Divani i Tij Shqip*, Shkup, Prishtinë, Tiranë: Logos – A.
- HEGYI O., 1979, *Minority and restricted uses of the Arabic Alphabet: the Aljamiado Phenomenon*, "Journal of the American Oriental Society", Vol. 99, No. 2, s. 262-269.
- HUKOVIĆ M., 1986, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoči*, Sarajevo: Svjetlost.
- JAKÓBIEC M., 1991, *Literatury narodów Jugosławii*, [w:] *Dzieje literatur europejskich*, t. 3, cz. 2, red. W. Floryan, Warszawa: PWN, s.129-389.

- KALAJDŽIJA A., 2012, *O klasifikaciji bosanske alhamijado književnojezičke tradicije*, „Annals of the Gazi Husrevbey Library” 33, s. 277-289.
- КИСЕЛЕВА Л.Н., 1978, *Дари-русский словарь*, Москва: Русский Язык.
- KŁAGISZ M., 2010, *Pismo i ortografia języka perskiego*, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- KRAELITZ, F. von, 1911, *Ein kroatisches Lied in türkischer Transkription aus dem Ende des XVI Jahrhunderts*, „Archiv für Slavische Philologie“, s/ 613-615.
- LÉVI PROVENÇAL E., 2001, *Aljamia*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam CR-Rom Edition v.1.1.*, Leiden: Brill.
- MINDAK-ZAWADZKA J., I. SAWICKA 2012, *Zarys gramatyki języka albańskiego*, Warszawa: Agade.
- Wielka encyklopedia PWN*, 2004, Warszawa: PWN, s.v. *serbsko-chorwacki język* (oprac. J. Molas).
- MONTANER FRUTOS A., 2003, *La Aljamía: una voz islámica en Aragón*, [w:] *La variación lingüística en Aragón a través de los textos*, Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», s. 99-204.
- MŪFĀKŪ M., 1983, *Al-Taḳāfa al-albāniyya fī al-abḡadiyya al-‘arabiyya*, Al-Kuwayt: ‘Ālam al-Ma‘rifa.
- NAMETAK A., 1981, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo: Svjetlost.
- NEGHAṬ M.N., [b.r.], *Dari-English Dictionary*, Omaha: Center for Afghanistan Studies, University of Nebraska at Omaha.
- NORRIS H.T., 1993, *Islam in the Balkans*, Columbia: University of South Carolina Press.
- NYKL A. R., 1929, *A Compendium of Aljamiado Literature containing: Rrekontamiento del Rrey Ališandʿre (an Aljamiado Version of the Alexander Legend, with an Introduction, Study of the Aragonese Traits, Notes, and Glossary). The History and Classification of the Aljamiado Literature*, “Revue Hispanique”.
- PJANIĆ M., 2009, *Die Arabismen in der Aljamiado Literatur Bosniens* [Diplomarbeit, Universtiät Wien; online: http://othes.univie.ac.at/8081/1/2009-12-16_0048319.pdf].
- Poshtu-English Dictionary*, 2007-08, Peshawar: Ariana Book Agency.
- ROZENTHAL F., 1971, *Significant Uses of Arabic Writing*, [w:] *tenze, 4 Essays on Art and Architecture in Islam*, Leiden: Brill, s. 50-62.
- РУБИНЧИК Ю.А., 1983, *Персидско-русский словарь*, т. 1-2, Москва: Русский Язык.
- SKŁADANEK B., 1984, *Gramatyka języka perskiego*, Warszawa: Wydawnictwa UW.
- ZUBRINIC D., 1995, *Croats in Bosnia and Hercegovina*, online: www.croatianhistory.net_etf_et02.html [05.05.2013].

Зундин П.Б., 1950, *Краткий афганско-русский словарь*, Москва: Государственное
Издательство Иностраннных и Национальных Словарей.

red. ALK